
Адам Редзік*

**РАФАЛ ЛЕМКІН (1900-1959), ОДИН ІЗ ТВОРЦІВ
МІЖНАРОДНОГО КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА.
КОРОТКА БІОГРАФІЯ**

Opracowanie jest nieco zmienioną wersją książeczki, która ukazała się w 2017 r. w języku angielskim (*Rafał Lemkin (1900-1959) co-creator of international criminal law. Short biography*, Warsaw 2017). Z uwagi na okoliczności, w tym ujawniane stale zbrodnie dokonywane przez rosyjskie wojsko na ludności ukraińskiej, postanowiliśmy opublikować artykuł poświęcony Rafałowi Lemkinowi w języku ukraińskim, także dlatego, że Lemkin dostrzegał tragizm Ukrainy już w połowie XX w., gdy Hołodomor i politykę wynaradawiania Ukrainy przez Rosjan, a następnie Sowieckich Rosjan, nazwał ludobójstwem (zob. polską wersję referatu Lemkina z 1953 r. – niżej s. 141–148).

Za pomoc w tłumaczeniu i przygotowaniu do druku opracowania dziękuję serdecznie Panu docentowi dr. Ihorowi Zemanowi oraz Pani Krystynie Potapenko.

Pojęcia kluczowe: Rafał Lemkin; Juliusz Makarewicz; ludobójstwo-genocyd; międzynarodowe prawo karne.

Вступ

Сьогодні немає у світі відомішого польського юриста, який би відстоював право покарання за злочини проти груп людей за расовою, національною, релігійною ознакою. Він вважав, що не тільки кожен юрист, але й кожна освічена людина повинні розуміти, що вбивство людини, вчинене з метою знищення усієї або частини із зазначених груп – це геноцид.

---

* Адам Редзік (Adam Redzik), габілітований доктор юридичних наук, професор Варшавського Університету, суддя Верховного Суду Республіки Польща; ORCID: 0000-0001-7908-6457

Із розвитком міжнародного кримінального права, зросла зацікавленість життям та діяльністю людини, яка була творцем поняття „геноцид” та основним автором Конвенції ООН про запобігання злочину геноциду та покарання за нього від 9 грудня 1948 року. Йдеться про польського юриста, прокурора, а згодом адвоката, вихованця львівської школи кримінального права професора Юліуша Макаревича, викладача Вільного польського університету у Варшаві – Рафала Лемкіна (1900 – 1959).

Попри те, що існує багато праць на тему Лемкіна, вони значною мірою не досконалі і в них допущено дуже багато фактичних та інтерпретаційних помилок¹. Пропоноване дослідження є спробою усунути ці помилки та є коротким монографічним опрацюванням життя „людини з конвенції про геноцид”, яка працювала на державних посадах у Польщі, де здобула знання, навички, досвід та визнання серед фахівців з міжнародного права, які працювали над концепцією уніфікації кримінального права у міжвоєнний період.

Дослідження значною мірою ґрунтується на архівних та інших джерелах (у тому числі автобіографії Лемкіна) по цій тематиці. Використані джерела подано у кінці монографії.

ДИТИНСТВО

Рафал Лемкін народився 24 червня 1900 р. на хуторі Безводне (pol. Bezwodne/Bezwodna) на півдні від міста Волковиськ, у гміні Межиріччя (нині Білорусь), в сім’ї єврейських фермерів Джозефа і Белли (діво́че прізвище Померанц). Він мав двох братів: Самуїла (помер близько 1917 р.) та Еліаша (помер у 1983 р.). Батько займався фермерським господарством на орендованій землі, мама виховувала дітей. Зі спогадів Лемкіна зрозуміло, що вона була освіченою жінкою. Вдома розмовляли трьома мовами: їдиш, російською та польською. У ранньому дитинстві сім’я переїхала на хутір Озеріско (pol. Ozierzysko, нині Білорусь с. Озеріско) у гміні Ізабелін (розташована на відстані двадцять кілометрів на захід від хутора Безводне), де Лемкін провів своє дитинство. Мати мала вдома власну бібліотеку. У ній переважала російська література, але, ймовірно, теж були книги польською мовою, у тому числі відомого польського письменника, лауреата Нобелівської премії Генрика Сенкевича. Початкову освіту Рафал отримував вдома зимовими вечорами, у вільний від допомоги по господарству час.

Після того, як близько 1913 р. родина Лемкінів переїхала до найближчого Волковська, сини почали навчатися у школі. Збройний конфлікт та прихід російських, а потім німецьких військ завдали містечку значних збитків. Точно невідомо, що відбувалося з Лемкіном у 1913 – 1919 рр. За

¹ Опубліковані в останні роки праці на тему Лемкіна містять багато помилок, щодо його життя та життя інших юристів в Польщі у період до 1939 р. Окремого опису у англомовній літературі потребують дослідження про вчителів Лемкіна: Юліуша Макаревича, Станіслава Стажинського, Людвіка Ерліха, Вацлава Маковського, Еміля Станіслава Раппарта, Броніслава Врублевського.

деякими даними, йому довелося на короткий час виїхати до Вільнюса, де він навчався у гімназії. Під час польсько-більшовицької війни він допомагав армії.

З поданої Р. Лемкіном інформації у студентських формулярах в університеті Яна Казимира у Львові відомо, що деякий час він проживав у Білостоці, та отримав там 30 червня 1919 р. атестат зрілості (*mature*). Не вдалося довідатись, як він це зробив, тому що в той час у Білостоці не було державної гімназії. Можливо, він склав іспити екстерном?

Освіта: навчання у Ягеллонському університеті у Кракові та в університеті Яна Казимира у Львові

У 1919 р. Рафал Лемкін переїхав до Кракова і вступив на факультет права та адміністрації Ягеллонського університету (номер в реєстрі вступників 3188, дата оплати навчання 8.10.1919). Він повністю прослухав два семестри 1919/1920 н. р., зокрема, лекції професора Станіслава Врублевського, Станіслава Естрейхера, Станіслава Кужжеби, Рафала Таубеншляга, Міхала Ростворовського та фахівця з кримінального права та філософії права Едмунда Кшимуського. У 1920 р. проти Лемкіна було порушено дисциплінарне провадження. Ця проблема малодосліджена у «лемкінознавчій» літературі (за винятком статті П.М. Жуковського²), тому їй потрібно присвятити трохи більше уваги.

З 1919 р. від кандидатів на навчання в польських університетах вимагали підтвердження служби в польському війську або союзних арміях. Вступивши на зимовий семестр 1920/1921 н. р. відразу після польсько-більшовицької війни та „дива на Віслі”, Лемкін подав свідоцтво про службу в санітарному підрозділі у прифронтовій зоні, а також інформацію про те, що працював у канцелярії польового суду командування Другої армії у Волковську. На початку 1921 р. до ректора прийшло повідомлення (від канцелярії польового суду Другої армії, підписаного керівником Збігневом Павловським) про те, що Лемкін невідомий у канцелярії, а подане ним свідоцтво підробив швидше за все студент факультету права та адміністрації Ягеллонського університету сержант Міхал Шнеєвайс, який деякий час працював у канцелярії цього суду як протоколянт (писар).

22 лютого 1921 р. декан факультету права та адміністрації Ягеллонського університету професор Станіслав Кутшеба подав до академічного сенату лист з проханням провести дисциплінарне розслідування щодо Лемкіна і Шнеєвайса, а сенат ухвалою від 10.03.1921 р. постановив провести слідство професору Жозефу Бжезінському (професору церковного права і голові дисциплінарної комісії Ягеллонського університету). У той час Лемкін навчався і жив у Кракові на вул. Святого Себастьяна,

² P. M. Żukowski, *Krakowskie czasy studiów Rafała Lemkina*, „Dzieje Najnowsze” 2011, z. 1, s. 139–158.

20. Дисциплінарна комісія 31 травня 1921 р. направила до польового суду Другої армії листа з проханням з'ясувати в керівника канцелярії польового суду Павловського обставини, звідки він знає, що Шнеєвайс „видав повністю фальшиве свідоцтво і, зокрема, що видав його Лемкіну”, а також поставити ще декілька запитань. Зі змісту листа випливає, що в документах Ягеллонського університету не було свідоцтва, про яке Павловський повідомляв у листі від січня 1921 р. Комісія вимагала точних пояснень, звідки Павловський отримав таку інформацію. З протоколу опитування Павловського, проведеного 13 червня 1921 р., відомо, що він довідався про цей сертифікат від приватних осіб у Волковиську, яких «тепер я не зустрічаю». Дивно, що він особисто нічого не знав про те, що Шнеєвайс виготовляв комусь з цивільних осіб свідоцтва, а тим більше Лемкіну («а чув про це тільки у приватній розмові»). У всіх питаннях Павловський посилається на приватну розмову з невідомою йому особою. Очевидно йшлося про помсту: хтось хотів нашкодити Лемкіну. У ході дисциплінарного провадження Лемкін свідчив, що працював при польовому суді як волонтер та навіть вів протоколи, але потім відмовився від цих свідчень, стверджуючи, що він був задіяний у санітарному підрозділі. Як було насправді, важко визначити.

Волковиськ був звільнений у 1920 р. третьою стрілецькою дивізією генерала Леона Бербецького, яка вела боротьбу в рамках Другої армії генерала Едварда Ридза «Проворного». У місті і біля міста велися бої. Звідси рушили війська у вересні 1920 р. для участі в битві на Німані (другої за величиною після Варшавської битви). При дивізіях Другої армії діяли санітарні відділення, і в такому, напевне, працював Лемкін. Також ймовірно, що він міг бути причетним до польового судочинства, але не зарахований формально працівником суду, і тим більше не був на фронті. Але чи мало це значення? Очевидно, Лемкін подав сертифікат про роботу в санітарному відділенні, а в біографії згадував про роботу в польовому суді. За його свідченнями, він звертався до Павловського з проханням видати свідоцтво про підтвердження його роботи в суді, але той відмовив, тоді йому допоміг протоколянт у цьому суді - сержант Шнеєвайс. Тим часом, Павловський після отримання інформації про те, що Лемкін далі вчиться у Кракові, скерував до Ягеллонського університету ри підозру щодо фальсифікації сертифіката.

Справа мала негативні наслідки для Лемкіна. Дисциплінарна комісія у складі проф. Юзефа Бжезінського, проф. Тадеуша Дзюжинського та проф. Рафала Таубеншляга на засіданні від 23 червня 1921 р. ухвалила рішення про покарання Лемкіна у вигляді догани та незарахування йому літнього триместру 1920/1921 н. р. Також було наголошено на повному визнанні вини Лемкіном на основі свідчень Павловського. Проте, сенат університету на засіданні від 8 липня 1921 р. прийняв рішення (незважаючи на пропозицію дисциплінарної комісії) відрахувати Лемкіна з Ягеллонського університету назавжди. Сенат університету надіслав Лемкіну

листа від 15 липня 1921 р., в якому повідомляв, що відповідно до ст. 98 Закону «Про академічні школи» від 1920 р. його назавжди виключають з університету, наголосивши, що його вина не викликає сумніву, оскільки він знав про несправдливості та нелегальність поданого свідоцтва. Прочитавши лист, Лемкін звернувся до Сенату університету з поданням, у якому пояснював, що з отриманого листа випливає, що він не втратив можливості вступити до іншого університету, і тому просить видати свідоцтво про залишення навчання, яке дозволить йому продовжити навчання в іншому навчальному закладі. Ректор надіслав лист до деканату факультету права та адміністрації з проханням висловити свою думку. Декан Кутжеба зазначив, що Лемкін визнав себе винним, висловивши «справжнє каяття» і через це, а також через той факт, що дисциплінарна комісія пропонувала тільки дати йому догану, а Сенат університету збільшив покарання, буде прийнятним, щоб «пом'якшити вирок» і до індексу Лемкіна «не записувати виключення». На підставі цього 3 серпня 1921 р. Лемкіну видано свідоцтво про залишення з підтвердженням завершення двох семестрів юридичної освіти (1919/1920) і без згадки про дисциплінарне покарання та з інформацією, що навчання відбувалося відповідно до університетських правил.

Зі свідоцтвом про залишення Ягеллонського університету Рафал Лемкін поїхав до Львова і поступив там на факультет права та політичних наук (можливо, також і на філософський факультет). Проте, справа у Кракові ще не закінчилася, тому що новий ректор наказав вписати до індексу інформацію про дисциплінарне виключення Лемкіна з Ягеллонського університету, що закрило би йому шлях до навчання в іншому польському університеті. Проте Лемкін був вже у Львові, і лист з Ягеллонського університету, ймовірно, не отримали.

У Львові Лемкін був зарахований на навчання 12 жовтня 1921 р. Йому зарахували предмети, які він прослухав у Кракові на першому році навчання. Другий рік повторно вивчав у Львові, слухав лекції з історії права Освальда Бальцера; з римського права Леона Пініньського і Марцело Хламташа; з церковного права Владислава Абрагама, з філософії Мстислава Вартенберга; з цивільного права Ернеста Тілля та Романа Лоншана де Бер'є; з торгового права Александра Доліньського; цивільного процесу Каміла Стефка і Мауриція Аллерханда; з конституційного права Станіслава Стажинського; з адміністративного права Збігнева Паздри; з фінансового права Ігнація Вайнфельда; зі статистики Яна Пекалкевича; з економіки Леопольда Каро; з кримінальної політики Юліуша Макаревича; з кримінального права Юліана Новотного; з кримінального процесу Петра Стебельського; з міжнародного права Людвіка Ерліха. Лемкін був найбільше пов'язаний з професором Юліушем Макаревичем³, відомим фахівцем з кримінального права, послідовником соціологічної школи

³ Юліуш Макаревіч (1872–1955), найважливіший вчитель Рафала Лемкіна. На семінаріумі Макаревіча Лемкін працював кілька років.

і головним автором Кримінального кодексу 1932 р. Кілька років брав участь у його семінаріумі. Саме на семінаріумі Макаревича він підготував перші наукові праці. Про зв'язок Лемкіна зі своїм семінаріумом писав сам Макаревич у передмові до перекладеного Лемкіном та Тадеушем Кохановичем (за співучастю Людвіка Двожака, Здзіслава Паперковського, Романа Піотровського) радянського Кримінального кодексу 1922 р.⁴ Серед інших вчених консультантами Лемкіна могли бути фахівці з кримінального права, конституційного права і міжнародного публічного права (права народів). Уже було згадано, він відвідував лекції щонайменше трьох фахівців з кримінального права: у Кракові Едмунда Кшимуського, у Львові вже поважного Петра Стебельського та Юліана Новотного. З іншого боку, зі сфери конституційного права і права народів слухав у Львові лекції Станіслава Стажинського⁵ та Людвіка Ерліха⁶, а в Кракові зустрівся з Міхалем Ростворовським⁷. Ймовірно, у Львові він також вчився в доцента університету Яна Казимира Еміля Станіслава Раппапорта. Хоча він не згаданий в абсолюторіумі Лемкіна, однак Раппапорт завжди міг брати участь у семінаріумах проф. Макаревича. Лемкін міг також як спостерігач брати участь у виїзних засіданнях секції кримінального права кодифікаційної комісії Республіки Польщі, які відбувалися у Львові.

У Львові Лемкін опублікував свій переклад з іврити на польську твору Хаїма Нахмана Бялика, під назвою *Noach i Marynka* („Ноах і Маринка”⁸). Доповнив його вступом, у якому порівнював роботу Бялика з „Паном Тадеушем” Адама Міцкевича.

9 липня 1926 р. Лемкін отримав ступінь доктора філософії на основі складання трьох комплексних іспитів, так званих ригороз: судового (складений 22 квітня 1925 р.), політичного (складений 27 квітня 1925 р.) та історико-правового (складений 3 липня 1926 р.). Науковим керівником, а точніше професором, який приймав докторську присягу, під час урочистого присудження докторського ступеня був проф. Освальд Бальцер⁹. Він був записаний на докторському дипломі Лемкіна як науковий

⁴ Lemkin Rafał, Kochanowicz Tadeusz, *Kodeks Karny Republik Sowieckich, przedmowa Juliusz Makarewicz*, „Wydawnictwo Seminarium Prawa Karnego Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie”, Warszawa 1926 [1927], ss. 132.

⁵ Станіслав Стажинський (1853–1935), професор конституційного права Університету Яна Казимира у Львові, Лемкін слухав його лекції.

⁶ Людвік Ерліх (1889–1968), професор міжнародного права Університету Яна Казимира у Львові, Лемкін слухав його лекції.

⁷ Міхал Ростворовський (1864–1940) – професор і ректор Ягеллонського університету, конституціоналіст і експерт з міжнародного права, директор Польської школи політичних наук, а потім Школи політичних наук Ягеллонського університету, суддя Постійної палати міжнародного правосуддя.

⁸ A. Redzik, *Tęsknotą pisane... Noach i Marynka Chaima Nachmana Bialika w przekładzie Rafała Lemkina. Kartka z lwowskiego okresu życia twórcy terminu „genocyd”*, „Rocznik Lwowski” 2020-2021, s. 205-221.

⁹ Освальд Бальцер (1858–1933), професор історії польського права Університету Яна Казимира у Львові, один з найвідоміших польських істориків. Був науковим керівником Рафала Лемкіна (приймав у Лемкіна присягу і присвоїв йому ступінь доктора права).

керівник (promotor), поряд з ректором Влодзімежем Серадзким та деканом Пшемиславом Домбковським.

Зацікавлення винищенням вірменів в Османській імперії

Під час навчання у Львові Рафал Лемкін цікавився радянським та фашистським кримінальним правом, а також проблемами міжнародного кримінального права. Він досліджував судовий процес над Сагомоном Техліряном, який 15 березня 1921 р. у Берліні застрелив колишнього міністра внутрішніх справ Туреччини Талаата Пашу, відповідального за геноцид вірмен у 1915–1918 рр. Над тілом вбитого Техлірян промовив слова: „За мою маму”. Після судового процесу, відомого у всій Європі, Техлірія був виправданий судом присяжних. Подібно закінчився судовий процес проти вбивці українського лідера Симона Петлюри, якого застрелив 25 травня 1926 р. Шолем Шваркбард. Він також був виправданий судом присяжних.

В автобіографії (*Totally Unofficial ...*, с. 20¹⁰) Лемкін написав, що він розмовляв зі своїми викладачами в Університеті Яна Казимира у Львові про те, чому міжнародне співтовариство не реагувало, коли в Туреччині вбивали сотні тисяч вірмен. Ці професори йому відповіли, що це була суверенна влада держави. Видається, що співрозмовниками Лемкіна могли бути криміналісти або конституціоналісти. Проте відповідь на це питання є лише припущенням. Лемкін був, без сумніву, найближче пов'язаний з Макаревичем. Можливо ще хтось був його співрозмовником? – Стажинський?, Ерліх?, хтось інший?

Проблеми, порушені ще під час вивчення юриспруденції у Львові, Лемкін продовжив досліджувати через багато років пізніше. У цей час розвивалась його кар'єра у польській системі правосуддя.

Прокурор, викладач, спостерігач за роботою кодифікаційної комісії Республіки Польща

Після закінчення навчання Лемкін, напевно, проходив військову службу у Гродно, а потім розпочав прокурорське стажування. Напевно, завдяки проф. Вацлаву Маковському¹¹, який займав високе становище у структурі влади та в семінаріумі якого брав участь протягом певного періоду у Варшавському університеті, або вище згаданому Емілю Станіславу Раппапорту¹², Лемкін став секретарем Апеляційного суду у Варшаві.

¹⁰ *Totally Unofficial. The Autobiography of Raphael Lemkin*, red. Donna-Lee Frieze, New Haven & London 2013, ss. 293; Nieoficjalny. Autobiografia Rafała Lemkina, pod red. Donna-Lee Frieze, Warszawa: Instytut Pileckiego 2018.

¹¹ Вацлав Маковський (1880–1942), фахівець з кримінального та конституційного права, професор Варшавського університету, останній маршалок сейму Польщі (1938–1939) у період Другої республіки, Лемкін працював на його семінаріумі з кримінального права.

¹² Еміль Станіслав Раппапорт (1877–1965), генеральний секретар кодифікаційної комісії Польщі, доцент кримінального права університету Яна Казимира у Львові, професор Вільного польського

У 1927 р. він опублікував переклад нового Кримінального кодексу Радянської Росії з передмовою проф. Маковського (*Kodeks karny Rosji sowieckiej: 1927*¹³), а в 1929 р. переклад фашистського кримінального кодексу також з передмовою Маковського (*Kodeks karny faszystowski*¹⁴). У тому ж році він входив до складу редакційного комітету „Revue Polonaise de Législation Civile et Criminelle. Législation Criminelle”, яку публікували французькою мовою у Варшаві¹⁵.

Після закінчення стажування Лемкін був призначений помічником прокурора в окружному суді в Бережанах (Львівський апеляційний округ), але невдовзі його перевели до Варшави. Крім прокурорської діяльності, Лемкін працював на посаді секретаря (протоколянта в кримінальних секціях та підкомітетах кодифікаційної комісії Польщі, що, напевне, відбулося завдяки Е. С. Раппапорту, який з 1924 р. був генеральним секретарем кодифікаційної комісії Польщі. Він також завдячував йому змогою можливістю проведення занять у Вільному польському університеті у Варшаві. Результатом співпраці Лемкіна з Раппапортом був коментар до Кримінального кодексу (1932)¹⁶. Лемкін однобічно опублікував кримінальний кодекс у короткій версії¹⁷. У 1933 р. Лемкін опублікував написану порівняльно-правовим методом працю в рамках видання кримінологічного інституту Польського вільного університету [Wolna Wszeczchnica Polska] (у вигляді першого та єдиного тому) на тему „Суддя в світлі сучасного кримінального права та кримінології”¹⁸.

Польський делегат на міжнародному конгресі з кримінального права, в тому числі та на конференції Бюро з уніфікації кримінального права

У 1927 р. відбулися організовані під егідою міжнародної асоціації кримінального права (AIDP – Association Internationale de Droit Pénal) конференції щодо уніфікації кримінального права (перша проходила у Варшаві). З польської сторони до їхньої організації долучився Е.С. Раппапорт. Напевне, він зацікавив молодого вихованця львівської кримінологічної

університету, організатор та учасник численних міжнародних конгресів з кримінального права, допомагав Лемкіну у Варшаві і на міжнародній арені.

¹³ R. Lemkin, *Kodeks karny Rosji sowieckiej 1927*, przedmowa Wacław Makowski, „Wydawnictwo Seminarjum Prawa Karnego Uniwersytetu Warszawskiego”, Warszawa 1927, pp. 48.

¹⁴ R. Lemkin, *Kodeks karny faszystowski, przedmowa Wacław Makowski, Warszawa: Księgarnia F. Hoesicka 1929*, pp. 138.

¹⁵ У томі 3/4 за 1931–1932 pp. опублікував статтю *Les principes essentiels du Code Pénal Polonais de 1932*

¹⁶ *Kodeks karny r. 1932: z dostosowaniami do kodeksu tezami z orzeczeń Sądu Najwyższego, odpowiedniami ustępami uzasadnienia projektu Komisji Kodyfikacyjnej oraz ze skrówdzmem*, oprac. i objaśnieniami opatrzyli J. Jamontt i E. St. Rappaport, przy udziale R. Lemkina, Warszawa, Wydawnictwo Biblioteka Prawnicza, druk Piotr Pyz i s-ka 1932, pp. XXXVII+450.

¹⁷ *Kodeks karny r. 1932 wraz z Prawem o wykroczeniach i Przepisami wprowadzającymi kodeks karny i prawo o wykroczeniach*, opatrzone przedmową i skrówdzmem w oprac. R. Lemkina (ten sam wydawca, 1932, pp. XIX+204.

¹⁸ R. Lemkin, *Sędzia w obliczu nowoczesnego prawa karnego i kryminologii*, „Biblioteka Prawnicza”, Warszawa 1933, ss. 142.

Рафал Лемкін, фотографія 1934 р.

школи проблематикою міжнародного кримінального права на практиці, і зробив його членом польських делегацій на наступних конгресах та міжнародних конференціях. У 1931 р. Лемкін був членом-секретарем польського товариства кримінального законодавства, у польській групі AIDP. В останні передвоєнні роки був генеральним секретарем товариства.

Лемкін був учасником польської делегації на III міжнародній конференції щодо уніфікації кримінального права в Брюсселі (25–27 червня 1930 р.) і виступав на ній. Членами делегації були також адвокат Александер Ледницький, доктор Влодзімеж Сокальський і професор Е.С. Раппапорт. Він був також делегатом X міжнародного кримінального та пенітенціарного конгресу, який відбувся у чеській Празі 25–30 вересня 1930 р. Крім нього, членами делегації були: Юліуш Макаревич, Еміль Станіслав Раппапорт, Александер Могильницький, Едвард Неймарк, Мечислав Етінгер та Гелена Вевюрська. Лемкін був учасником IV міжнародної конференції з уніфікації кримінального права, яка відбулася 27–30 грудня 1931 р. в Парижі. Під час конференції виступив з першою своєю доповіддю про свідоме вчинення дій, які можуть спричинити загальну небезпеку. У серпні 1932 р. Лемкін брав участь, як делегат Польщі в I міжна-

родному конгресі порівняльного права, який організувала Міжнародна академія кримінального права у Гаазі.

У квітні 1933 р. він виступив з доповіддю про роль судді у кримінальній справі у світлі сучасного права та кримінології, на III міжнародному конгресі кримінального права у Палермо.

«Варварство» та «вандалізм» – концепції злочину у світлі міжнародного права, підготовані на конференцію в Мадриді 1933 р.

У 1933 р. Лемкін мав бути делегатом на V міжнародній конференції з уніфікації кримінального права у Мадриді. У той час він займав посаду заступника прокурора окружного суду у Варшаві. На конференцію він підготував реферат, де постулював врегулювання через міжнародну спільноту п'яти видів злочинів „міжнародно-правового характеру”: варварство („хто з ненависті за расовою ознакою, віросповіданням чи належністю до соціальної групи або також з метою знищення таких категорій вчиняє злочин проти життя, недоторканості, цілісності, свободи, гідності чи основ економічного існування людини, яка належить до такої групи, за цей злочин варварства підлягає покаранню... на скільки такому вчинку не загрожує суворіше покарання передбачене кримінальним законом. Злочинець підлягає такому самому покаранню, якщо його вчинок скерований проти особи, яка висловила свою солідарність чи заступилася за одну із зазначених груп”), вандалізм (ст. 2 – коли злочин вчиняється з тих самих підстав, що в ст. 1 „знищує твори культури чи мистецтва, що є духовним надбанням”), спричинення морської, сухопутної чи повітряної катастрофи (ст. 3), перериву в телекомунікаційному зв'язку (ст. 4) і свідоме поширення людських захворювань (ст. 5).

Опублікував тези доповіді французькою¹⁹ і розіслав до запланованих учасників відповідної комісії конференції. Вони були також надруковані у Мадриді. Робота була опублікована польською мовою у львівському виданні „Голос права” („Głos Prawa”). Злочини, які полягають у визнанні міжнародної небезпеки як делікту *sui generis*²⁰. Лемкін зазначив, що проєкт підтримує один з віце-президентів Бюро з уніфікації (напевне Раппапорт). Головні тези реферату (про злочин варварства та вандалізму) Лемкін подав також німецькою мовою у віденському періодичному виданні („Internationales Anwaltsblatt”)²¹.

¹⁹ R. Lemkin, *Les actes constituant un danger général (interétatique) considérés comme delits de droit des gens. Rapport spécial présenté à la V-me Conférence pour l'Unification du Droit Pénal à Madrid 14-20 X 1933*, Paris: Editions A. Pedone 1933, ss. 7.

²⁰ R. Lemkin, *Przestępstwa polegające na wywołaniu niebezpieczeństwa międzynarodowego jako delicta sui generis (Wnioski na V Konferencję Międzynarodowego Biura do spraw Unifikacji Prawa Karnego w Madrycie)*, „Głos Prawa” 1933, nr 10, s. 598-604; przedruk: „Głos Prawa” 2018, t. 1, nr 1-2, poz. 9, s. 130-137.

²¹ R. Lemkin, *Akte der Barbarei und des Vandalismus als delicta iuris gentium*, „Internationales Anwaltsblatt” 1933, vol. 19, no. 11, s. 117-119.

В останній момент склад польської делегації до Мадрида було змінено. Лемкін не поїхав. Можливо його не допустили до поїздки міністр юстиції Чеслав Міхаловський та професор Е.С. Раппапорт. Дехто зазначає, що причиною могло бути побоювання за реакцію деяких делегатів і держав на тези реферату Лемкіна. Наголосимо, що подане Лемкіном у рефераті поняття злочину «варварства» стало у 1944 р. «злочином геноциду».

Перехід в адвокатуру та подальша діяльність у науковій та міжнародній сфері

На початку 1934 р. Лемкін залишив прокурорську службу і подав заяву на зарахування в адвокатську палату у Варшаві. Його було зараховано ранньою весною. Він відкрив канцелярію на вулиці Алея Єросолімських 23, однак пізніше переїхав на вул. Кредитова 6 до свого помешкання, де працював до вересня 1939 р.

В англійській літературі міститься неправдива інформація, що Лемкіна „звільнили з прокуратури” через польський антисемітизм або, що через те, що він критикував Гітлера, або тому, що польський уряд був у дружніх стосунках з гітлерівськими німцями (так стверджує постійний представник США при ООН з адміністрації Б. Обами – Саманта Пауер). Впевнено можна констатувати, що це неправда, а Лемкін перейшов до адвокатури через фінансові причини, про що зрештою сам згадував, хоч і не дослівно (в автобіографії).

У 30-их роках ХХ ст. Лемкін активно працював як науковець, письменник, адвокат. Його праці публікували на сторінках „Palestry”²², „Głos Prawa”²³, „Wiadomości Literackich”²⁴. Публікувався також у „Encyklopedii Podręcznej Prawa Karnego”²⁵, яку видавали з 1932 р. до 1939 р. під редакцією Вацлава Маковського.

Вже як адвокат Лемкін брав участь у міжнародному конгресі, організованому *International Law Association* (ILA), який відбувався в Будапешті 6–10 вересня 1934 р. До складу польської делегації входили серед інших: доктор Кароль Бертоні (керівник делегації, дипломат, викладач університету імені Яна Казимира), професор Юліан Маковський, суддя Верховного Суду Ян Наміткевич, адвокат Альфред Кельський, адвокат Тадеуш Краусгар, адвокат Роман Куратовський, адвокат Єжи Ротванд, радник ге-

²² R. Lemkin, *Ewolucja władzy sędziego karnego*, „Palestra” 1933, nr 3-4, s. 158-180 – przedruk: „Głos Prawa” 2019, t. 2, nr 3, poz. 12, s. 159-178; idem, *Specjalizacja sędziego karnego*, „Palestra” 1933, nr 5, s. 288-313.

²³ R. Lemkin, *O wprowadzenie ekspertyzy kryminalo-biologicznej do procesu karnego*, „Głos Prawa” 1934, no. 3.

²⁴ R. Lemkin, *Spółeczeństwo, przestępca i sąd*, „Wiadomości Literackie” 1934, nr. 4, s. 7; idem, *Reforma prawa karnego w Niemczech*, „Wiadomości Literackie” 1934, nr. 30; przedruk: „Głos Prawa” 2020, t. 3, nr 1 (5), poz. 13.

²⁵ R. Lemkin, *Ustawodawstwo karne Rosji Sowieckiej : kodeks karny, procedura karna*, [w:] „Encyklopedia Podręczna Prawa Karnego”, red. Waclaw Makowski, Warszawa 1938, t. III; Warszawa 1938, ss. 7; idem, *Ustawodawstwo karne Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej*, Warszawa: Instytut Wydawniczy „Biblioteka Polska” 1939, ss. 10.

неральної прокуратури Польщі Єжи Рундштайн, адвокат Єжи Віттенберг та Едвард Неймарк.

У 1935 р. Рафал Лемкін брав участь у VI конференції міжнародного Бюро з уніфікації кримінального права, яка відбулася у Копенгагені²⁶.

Протягом 26–31 липня 1937 р. Лемкін брав участь разом з Раппапортом, адвокатом Антонієм Хмурським, професором Степаном Глазером й адвокатом Геленою Вевюрською у IV міжнародному конгресі з кримінального права, організованому AIDP. Цей конгрес був проігнорований юристами Третього Рейху. Лемкін виступив на ньому з рефератом на тему: «Захист миру внутрішнім кримінальним правом»²⁷, представивши новаторські польські дослідження щодо доповнення кримінального кодексу. Невдовзі після цього, впродовж 4–11 серпня 1937 Лемкін брав участь у масштабному II міжнародному конгресі з порівняльного права у Гаазі, разом з численною групою польських учених, за участю видатних юристів з цілого світу. Цей конгрес було описано на сторінках „Głosu Sądownictwa” і „Głosu Prawników Śląskich”²⁸. Наступного року в січні, він брав участь в організованій у Кайже VII міжнародній конференції Бюро з уніфікації кримінального права, де виступив з рефератом про підробку паспортів.

Лемкін також брав участь у I кримінологічному конгресі в Римі (3–8 серпня 1938 р.), на якому говорив про роль судді в боротьбі зі злочинністю, а також у 40 конференції ІЛА в Амстердамі (29 серпня – 2 вересня 1938 р.).

У рамках ІЛА працював десятиособовий комітет з кримінального права, до якого, як зазначив проф. Ришард Шавловський хотів долучитися Лемкін, проте, цю посаду швидше зайняв начальник відділу міжнародного права міністерства юстиції Луціян Бекерман. Зустрічі ІЛА сприяли налагодженню контактів й аналізу змін, які швидко відбувалися у Європі, в тому числі, серед правників.

У грудні 1938 р. Лемкін брав участь разом з Раппапортом у неформальній зустрічі Бюро з кодифікації кримінального права.

Крім того Лемкін був задіяний у національних конгресах та конференціях. Він співпрацював з видавництвами. У 1936 р. видав коментар до закону про амністію від 1935 р.²⁹ До 1938 р. тричі видав коментар до бюджетного кримінального кодексу³⁰. У 1939 р. з проф. Малкольмом Макдермотом, з яким познайомився у Польщі у 1935 р., опублікував у США

²⁶ Він виступив на ній з рефератом про тероризм – Rafał Lemkin, *Terroryzm*, „Gazeta Sądowa Warszawska” 1935, s. 561–564; idem, *Le terrorisme. Rapportet Projet de textes*, „Actes de la Vme Conference Internationale pour l’Unification du Droit Penal”, Madrid, Paris: A. Pedone 1935, ss. 48.

²⁷ R. Lemkin, *La protection de la paix par le droit pénal interne. Rapport presents au IVe Congres International de Droit Penal (Paris, 26-31 Juillet 1937)*, Paris 1938; „Revue internationale de droit pénal” 1938, vol. XV, no 1, s. 95-126.

²⁸ R. Lemkin, *Drugi Międzynarodowy Kongres Prawa Porównawczego (Haga 1937 r.)*, „Głos Sądownictwa” 1937, no 10, p. 757-761; „Głos Prawników Śląskich” 1937, nr 2.

²⁹ R. Lemkin, *Amnestja 1936 r.: komentarz*, Warszawa: Księgarnia Powszechna 1936, ss. 80.

³⁰ R. Lemkin, *Prawo karne skarbowe. Komentarz. Przepisy związkowe z objaśnieniami – orzecznictwo – okólniki*, wyd. 3, Kraków 1938.

англійський переклад польського кримінального кодексу та закону про адміністративні правопорушення³¹.

Адвокатська практика спричинила те, що з часом він відходив від зацікавлень суто кримінологічних. Прикладом є видана у Парижі в 1939 р. праця про міжнародні платежі на тему *La régulation des paiements internationaux* з передмовою Марцела Ван Зееланда, директора банку міжнародних розрахунків³². Вона значно відрізнялася від попередніх публікацій, проте дуже згодилася йому в майбутньому.

Оборонна війна 1939 р. та виїзд з Варшави... через Волковиськ, Вільнюс і Ригу до Стокгольма.

На момент вибуху II світової війни Лемкін був у Варшаві. Наступні тижні він частково описав в автобіографії, а відсутність інформації доповнив своїми дослідженнями Ришард Шавловський. 7 вересня 1939 р. отримавши повістку до війська, і виїхав потягом у східному напрямку. Потяг було бомбардовано. Подальшу дорогу долав пішки та на підводах. Дістався до Ковла, а потім був затриманий радянськими військами (Лемкін гостро писав про радянське кримінальне право), але його не впізнали і відпустили. Потім він добрався до родинного Волковиська.

У період короткого перебування у Вільнюсі, зустрів колегу адвоката з Варшави (вони згадували добре передвоєнне варшавське життя) та відвідав відомого кримінолога професора Броніслава Врублевського³³ з університету Стефана Баторія у Вільнюсі. Під час розмови, Лемкін повідомив професору Врублевському, що ще раз спробує піднести «варварство» та «вандалізм» до розряду міжнародних злочинів.

З переповненого біженцями Вільнюся Лемкін надіслав телеграми до знайомих, яких зустрічав на конгресах, а саме: Кароля Шлитера, колишнього міністра юстиції Швеції, президента AIDP Кертона де Віарта та співавтора зазначеного перекладу кримінального кодексу на англійську мову, професора Макдермота. Завдяки їхньому сприянню швидко отримав візу до Швеції. Візу йому вклеїли до польського паспорта в Ковні (туди переїхав після короткого перебування у Вільнюсі). Не зволікаючи, поїхав до ще незалежної Риги, а звідти, на початку 1940 р., виїхав до Стокгольма.

Річне перебування у Швеції

У Швеції він проживав більше року. Дослідження про міжнародні платежі, яке було опубліковано також у Швеції, посприяло тому, що після п'яти

³¹ R. Lemkin, *The Polish Penal Code of 1932 and The Law of Minor Offenses*, translated with Malcolm McDermott, Durham, North Carolina: Duke University Press 1939, ss. 95.

³² R. Lemkin, *La régulation des paiements internationaux. Traité de droit comparé sur les devises, les clearing et les accords de paiements, Les conflits de lois*, Paris: A. Pedone 1939, ss. XXIV+422.

³³ Броніслав Врублевський (1888–1941), професор кримінального права в університеті Степана Баторія у Вільнюсі, видатний польський кримінолог, пенолог та теоретик права.

місяців перебування, він почав викладати шведською мовою цей напрямок у Стокгольмському університеті. У 1941 р. були опубліковані його лекції³⁴.

Лемкін мав виняткові мовні здібності – розмовляв на ідиш, російською, польською, французькою, німецькою, англійською та шведською мовами.

Попри вивчення мови та викладання, збирав у Швеції матеріали на тему німецького окупаційного права та вивчав історії великих винищень людей, в тому числі, пов'язаних з навалою монголів у XIII ст., що дало йому підстави стверджувати, що Польща не вперше була піддана геноциду, бо в 1241 р. монгольські орди у великих масштабах винищували цілі міста, що призвело до заселення поселенцями з заходу.

На початку 1941 р. Лемкін отримав візу до США й обіцяне працевлаштування в університеті Дюка в Дюрем в Північній Кароліні.

Не вагаючись вирушив через Ригу до Москви. Через кілька днів перебування виїхав транссибірською залізницею до Владивостока. Далі добрався до Японії. Звідти – до Сіетлу, а потім до Чикаго і врешті, близько квітня 1941 р., до Дюрема (такий шлях реконструює Шавловський на підставі автобіографії Лемкіна і власних досліджень). Можливо, перед виїздом за допомогою дипломатичної пошти (через польське посольство) вислав зібрані у Швеції документи до США.

США – Axis Rule in Occupied Europe

В університеті Дюка, Лемкін викладав порівняльне право і римське право. У другій половині 1942 р. виїхав до Вашингтона, де отримав посаду головного консультанта в Раді з економічної війни. Працював на цій посаді понад два роки, водночас, заочно вивчав американське право, а також закінчив написання книги, в якій представив свою концепцію геноциду, тобто відому працю Влада осі в окупованій Європі, опубліковану у Нью-Йорку в листопаді 1944 р. У передмові зазначено, що Лемкін – це відомий польський учений та адвокат.

Робота Лемкіна не була прийнята без критики. Її вважають важливим збірником інформації (дані про гітлерівське право – наприклад, Герш Лаутерпахт³⁵), але подана у книзі концепція геноциду була упущена. Напевне, її не завжди розуміли.

Польською мовою робота Лемкіна про Владу держав Осі в окупованій Європі була опублікована частково лише в 2013 р. під назвою *Влада осі в окупованій Європі*³⁶. В українському перекладі її не опубліковано.

³⁴ R. Lemkin, *Valutareglering och clearing: bearbetat efter författarens föreläsningar vid Stockholms högskola hösten 1940*, Stockholm: Kungl. Boktryckeriet, P.A. Norstedt and Soner 1941, ss. VIII+170.

³⁵ Герш Лаутерпахт (1897-1960) – британський юрист польсько-єврейського походження, фахівець з міжнародного кримінального права, співавтор Статуту Міжнародного військового трибуналу в Нюрнберзі, автор поняття та визначення «злочину проти людства», суддя Міжнародного суду ООН, професор Кембриджського університету.

³⁶ Raphael Lemkin, *Axis Rule in Occupied Europe. Laws of Occupation. Analysis of Government. Proposals for Redress*, ed. 2, introduction William A. Schabas, introduction to the first ed. Samantha

Геноцид та Міжнародний військовий трибунал у Нюрнберзі

Після закінчення контракту Лемкін залишився без роботи. Коли президент США Г. Труман 2 травня 1945 р. призначив суддю Верховного Суду США Роберта Говарда Джексона представником США для звинувачення перед міжнародним військовим трибуналом у Нюрнберзі, Лемкін надіслав йому без зволікань листа з журналом, у якому була надрукована його стаття на тему: „Геноцид – сучасний злочин”. Джексон зреагував: взяв з собою до Європи також працю Лемкіна „Влада Осі...”, а її автору запропонував роботу в Бюро воєнних злочинів у військовому департаменті. У такий спосіб він став радником Джексона і вилетів влітку 1945 р. до Лондона. Під впливом Лемкіна в обвинувальному акті від 6 жовтня 1945 р. з’явився фрагмент про те, що обвинувачений „вчинив свідомий та систематичний геноцид чи дискримінацію, на підставі расової та етнічної належності, до груп цивільного населення на окупованих територіях”. Далі йшлося, зокрема, про євреїв, поляків, циганів. З огляду на те, що обвинувачені відповідали за злочини, сформульовані у Статуті міжнародного військового трибуналу (Лондон, 8 серпня 1945 р.) у ст. VI, тобто злочини проти миру, воєнні злочини і злочини проти людяності (дефініція британського правника, народженого в Жовкві у 1987 р., який вивчав право у Львові – Герша Лаутерпахта), у вираках не з’явився геноцид.

Лемкін перебував у Лондоні близько півтора місяця. Знову повернувся до Європи влітку 1946 р., а перед тим 20 травня 1946 р. направив листа до генерального секретаря ООН, у якому, крім своєї теорії геноциду представив своє бачення міжнародного регулювання питання геноциду. Першу частину провів у Нюрнберзі, а в серпні брав участь у першій повоєнній конференції ІЛА, яка відбувалася в Кембриджі. У ній брало участь близько 300 правників, у тому числі делегація з Польщі. Лемкін говорив про геноцид, але ця тематика замовчувалась. Повернувшись до Парижа. Потім морським шляхом знову виїхав до США.

Самотня боротьба за міжнародне право геноциду: від Резолюції до Конвенції

У наступні місяці Лемкін прикладав зусиль на численних зустрічах, формальних та неформальних, щодо підтримки резолюції, яка стосується геноциду. Став радником у правовому комітеті ООН. 11 грудня 1946 р. було einstimmig прийнято Резолюцію (G.A. 96) щодо геноциду.

Наступною ціллю була конвенція. Лобіював її протягом двох років, а передусім, був головним автором її проекту (другий – Генрі Донненді де Вабрес). Вдалося. Після пленарних дебатів над проектом 9 грудня 1948

Power, New Jersey 2008, ss. XXIII+XXXVIII+674; polski przekład: Rafał Lemkin, *Rządy państw Osy w okupowanej Europie*, przekład: Agnieszka Bieńczyk-Missala, Patrycja Grzebyk, Bogusław Lacko-roiński, Marek Madej, Warszawa 2013, ss. 302.

р. Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього була одноставно прийнята Генеральною асамблеєю ООН. Лемкін досяг життєвої цілі... а в пізніх вечірніх годинах 9 грудня, плачучи, визнав, що Конвенція є епітафією на могилі його мами, яку вбили в Польщі, і доказом того, що багато мільйонів осіб не загинули дарма.

За однією з розповідей, наступного дня італійський журналіст запитав Лемкіна, коли він вперше почав думати над геноцидом, той відповів:

«Коли був дитиною та читав Quo vadis мого родича Генрика Сенкевича».

Вдало зазначив сер Зарфулах Хан, а після нього серед інших Ришард Шавлоський, що Конвенцію про геноцид потрібно назвати «Конвенцією Лемкіна».

Упродовж років конвенцію ратифікувало близько 150 держав. Вона набрала чинності 12 січня 1951 р. (90 днів після її ратифікації першими двадцятьма державами) – той день Лемкін визнав як тріумф для людства й одним з найпрекрасніших днів у житті³⁷.

Останні роки

Упродовж останнього періоду життя Лемкін намагався, щоб Конвенцію з геноциду застосовували, щоб було створено суд, який би проводив кримінальні процеси проти осіб, звинувачених у геноциді. Проте все марно

Все частіше він мав проблеми зі здоров'ям. Після того, як втратив роботу у Єльському університеті (працював там до 1951 р.), не мав постійної роботи. Брав участь у численних конференціях, проте згодом все рідше. Не був заможним, а жив у бідності.

Постійно брав участь в обговоренні різних прикладів геноциду у світі і клопотав про ратифікацію Конвенції США.

Після набрання сили Конвенцією, він вже міг говорити про геноцид, вчинений радянською владою на поневолених народах Східної та Центральної Європи. Співпрацював з Конгресом американської полонії, Конгресом українців в Америці та з утвореним у вересні 1954 р. Об'єднанням поневолених європейських народів. На першому конгресі об'єднання в 1954 р. виступив разом з поляками Зигмунтом Нагурським і Марком Коровичем, та говорив про геноцид і його приклади, вчинені радянською владою. Наголошував на геноциді вчиненому Сталіном в Україні у 1933 р. (Голодомор)³⁸, а також на проявах геноциду в цілому світі.

³⁷ Польща ратифікувала Конвенцію на підставі закону від 18 липня 1950 р. «Про приєднання Польщі до Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього від 9 грудня 1948 р.» (Dz.U. 1950, Nr 36, poz. 325), із застереженнями щодо неприйняття положень зі ст. IX і XII Конвенції.

³⁸ Рафаель Лемкін: радянський геноцид в Україні (стаття 28 мовами), Міжнародний благодійний Фонд «Україна 3000», в рамках програми «Уроки історії», редактор Роман Сербин, упорядник Олеса Стасюк, Київ: Майстерня книги 2009.

Іноді Лемкін отримував стипендії з невеликих фондаций і від приватних осіб. Однак, йому не вдалося здобути жодного гранту. У 1955 р. став професором права в університеті Рутгерса, але за рік йому не продовжили контракту.

Починаючи з 1950 р., до Нобелівського комітету в Осло надходили номінації Лемкіна на Нобелівську премію миру. Шавловський зазначає, що протягом 1950–1958 рр. їх було понад 20. Однак він не отримав Нобелівської премії, а також багатьох державних нагород. У 1950 р. отримав кубинську відзнаку (великий хрест Ордена Карлоса Мануеля де Цеспедес), а в 1955 р. хрест Ордена за заслуги ФРН.

Його здоров'я стрімко погіршувалося. Помер 28 червня 1959 р. в Нью-Йорку. Ніколи не мав сім'ї.

На похороні, який організував його колега юрист з Нью-Йорка Максвел Кохен, були присутні лише кілька осіб. Спочиває на Цвинтарі Маунт-Геброн Mount Hebron Cemetery в районі Квінс у Нью-Йорку. На його надгробній плиті написано:

Доктор Рафал Лемкін (1900–1959)

Батько Конвенції з геноциду³⁹.

Голокост пережив його брат Еліаш з дружиною Леа Лісею та сином Саулом. Після війни вони жили в Монреалі.

Post mortem...

Через багато років після смерті, Лемкіна забули. Наново відкритим став у 90-х роках ХХ ст. У лютому 1991 р. відбувся перший лемківський симпозиум про геноцид у Єльському університеті (Raphael Lemkin Symposium on Genocide), у жовтні 2000 р. у Лондоні відбулася Конференція до сторіччя Рафала Лемкіна.

У наступні роки на багатьох університетах були засновані інститути та кафедри дослідження геноциду. У 2006 р. у США поставлені дві театральні п'єси про Лемкіна. З 2000 р. Інститут вивчення геноциду Institute for the Study of Genocide у Нью-Йорку кожні два роки нагороджує відзнакою імені Лемкіна (*Lemkin Award*). У 2013 р. засновано міжнародну нагороду імені Рафала Лемкіна в Польщі в Міністерстві закордонних справ. За останні роки було опубліковано багато робіт про Лемкіна. У Варшаві та Львові відкрили пам'ятні дошки⁴⁰.

³⁹ "Dr Raphael Lemkin (1900-1959). Father of the Genocide Convention".

⁴⁰ На будинку на вул. Кредитова, 6 у Варшаві, де до вересня 1939 р. жив Рафал Лемкін та проводив адвокатську діяльність, відкрита у 2008 р. пам'ятна таблиця з ініціативи польського інституту міжнародних відносин і професора Адама Данієля Ротфельда. Таблиця на будинку на вул. Замарстинівська, 21 у Львові, де правдоподібно у 1923 р. жив як студент Рафал Лемкін, відкрита з ініціативи професора Філіпа Сандса 11 листопада 2017 р. – А. Redzik, *Międzynarodowy program:*

У 2013 році вийшла друком автобіографія Рафала Лемкіна, підготовлена Донною-Лі Фрізе⁴¹. У 2016 році вийшла відома книга, присвячена частково Лемкіну, автором якої є проф. Philippe Sands (East West Street)⁴². У 2020 році, перед смертю, інтелектуальну біографію Лемкіна опублікував проф. Ришард Шавловський⁴³. Ще одну біографію готує проф. Пьотр Мадайчик.

У 2018 році Інститут Пілецького у Варшаві розпочав серію лемкіно-логічних конференцій «Лемкін 2018-2023». Після нападу Росії на Україну в лютому 2022 року, а невдовзі і розкриття масових злочинів проти українського населення, було створено багато ініціатив, які документують ці злочини, одна з них – Центр документування російських злочинів в Україні ім. Рафала Лемкіна, що працює в Інституті Пілецького у Варшаві.

Переклад: Ігор Земан

Консультація: Христина Потапенко

Бібліографія

Beauvallet Olivier, *Lemkin face au génocide – Suivi d'un texte inédit de Lemkin* (The Legal Case Against Hitler, wyd. 1945), Michalon 2011.

Bieńczyk-Missala Agnieszka, *Raphael Lemkin's Legacy in International Law* (in:), M. Odello, P. Łubiński, *The Concept of Genocide in International Criminal Law. Developments After Lemkin*, Routledge 2020.

Basak Adam, *Zbrodnia Katyńska w świetle koncepcji Rafała Lemkina oraz prac przygotowawczych do konwencji o ludobójstwie*, [w:] *Zbrodnia Katyńska. Kryzys prawdy 1940–2010*, Warszawa 2005, s. 115–131.

Cooper James Fenimore, *Raphael Lemkin and the Struggle for the Genocide Convention*, Houndmills, Basingstokes, New York 2008, pp. 337.

Dirk Moses A., *Raphael Lemkin, Culture, and the Concept of Genocide*, Oxford [2010], p. 20–41.

Elder Tanya, *What you see before your eyes: documenting Raphael Lemkin's life by exploring his archival Papers, 1900–1959*, "Journal of Genocide Research" (2005), 7 (4), December, p. 469–499.

Irvin-Erickson Douglas, *Raphaël Lemkin and the Concept of Genocide*, Philadelphia 2017, pp. 312.

Rights, Justice, and Memories of the City, Lwów, 9–12 listopada 2017 r., „Palestra” 2017, nr 12, s. 109–114; idem, *Światowej rangi uczeni i artyści we Lwowie o ludobójstwie i zbrodniach przeciwko ludzkości*, „Kurier Galicyjski” 2018, nr 2 (294), 30 stycznia–12 lutego 2018, s. 13–14.

⁴¹ *Totally Unofficial. The Autobiography of Raphaël Lemkin* – див. примітку 10.

⁴² P. Sands, *East West Street: On the Origins of Genocide and Crimes against Humanity*, New York 2016; London 2017; Polish: *Powrót do Lwowa. O genezie ludobójstwa i zbrodni przeciwko ludzkości*, Warszawa 2018; *Ukrainian: Східно-Західна вулиця. Повернення до Львова, Львів 2017*.

⁴³ R. Szawłowski, *Rafał Lemkin: polski prawnik, twórca pojęcia „genocyd” (ludobójstwo) oraz inicjator i główny architekt konwencji ONZ o genocydzie z 9 grudnia 1948. Biografia intelektualna*, Wydawnictwo Akademickie Sedno, Warszawa 2020, ss. 649.

Ishay Micheline R., *The History of Human Rights: From Ancient Times to the Globalization Era*, Berkeley: University of California Press 2008, pp. 451.

Jaremków Monika, *Polskie przekłady literatury pięknej z języków hebrajskiego i jidysz jako książki (1918–1939) – rekonesans badawczy*, „Przekładaniec” no. 29/2014, p. 130.

Korey William, *An Epitaph for Raphael Lemkin*, New York [2001], pp. 152.

Kornat Marek, *Rafał Lemkin (1900–1959). Studium biograficzne*, „Zeszyty Historyczne” 2004, z. 147, p. 107–157.

Kornat Marek, *Barbarzyństwo – wandalizm – terroryzm – ludobójstwo. O Rafale Lemkinie i idei zdefiniowania „zbrodni w obliczu prawa narodów”*, „Polski Przegląd Dyplomatyczny” 2008, no. 3 (43), p. 79–100.

Lutwak Władysław, *Pierwsza edycja Międzynarodowej Nagrody im. Rafała Lemkina dla sędziego Philippe’a Kirscha*, „Palestra” 2014, no. 7–8, p. 293–294.

Lutwak Władysław, „Nieoficjalny” – *autobiografia Rafała Lemkina po polsku*, „Głos Prawa. Przegląd Prawniczy Allerhanda” 2019, nr 2 (4), s. 447–450.

Madajczyk Piotr, *Polskie problemy z genocydem Rafała Lemkina*, „Dzieje Najnowsze” 2016, t. 48, nr 1, s. 3–13.

Madajczyk Piotr, *Odkrywanie Lemkina*, „Rocznik Polsko-Niemiecki” 2021, nr 29, s. 177–180.

Maza Herbert, *Raphaël Lemkin et la Convention contre Génocide*, [in :] Maza Herbert, *Neuf Meneurs Internationaux de l’initiative individuelle dans l’institution des organisations internationales pendant le XIXe et XXe siècle*, Paris 1965, s. 343–357.

Mazurkiewicz Maciej Jan, *Koncepcja zakazu ludobójstwa Rafała Lemkina a eliminacjonizm Daniela Jonaha Goldhagena: próba redefinicji teorii masowych mordów*, „Studia Iuridica Toruniensia”, T. 16 (2015), p. 197–215.

McFarland Sam, Hamer Katarzyna, *Jak ludobójstwo zostało uznane za zbrodnię: dziedzictwo Lemkina*, [w:] „Civitas et Lex” 2016, [no] 2, p. 69–85.

Mikke Stanisław, *Adwokat Rafał Lemkin – wybitny nieznan*, „Palestra” 2006, no. 1–2, p. 110–113.

Milewski Stanisław, Redzik Adam, *Themis i Pheme. Czasopiśmiennictwo prawnicze w Polsce do 1939 roku*, Warszawa: Iskry 2011, p. 220, 225, 337, 354, 364, 418, 479, 552, 582, 590.

Nijkowski Lech M., *Ludobójstwo. Historia i socjologia ludzkiej destrukcyjności*, Warszawa: Iskry 2018.

Panné Jean-Louis, *Rafał Lemkin, czyli potęga bezsilności*, przekład z francuskiego P. Grzebyk, „Polski Przegląd Dyplomatyczny” 2008, no. 3 (43).

Power Samatha, *“A Problem from Hell”. America and the Age of Genocide*, New York 2002.

Rabinbach Anson, *Raphael Lemkin et le concept de génocide*, « *Revue d’Histoire de la Shoah* » 2008/2 (N° 189), p. 511–554.

Rafał Lemkin: A Hero of Humankind, edited by: A. Bieńczyk-Missala, S. Dębski, Warsaw 2010 (authors: Adam Daniel Rotfeld, Ryszard Szawłowski, Marek Kornat, William Korey, Jean-Louis Panné, Stéphane Courtois, Steven Leonard Jacobs, Claudia Kraft, Anton Weiss-Wendt, Roman Serbyn, William A. Schabas, Daphna Shraga, Zdzisław Kędzia, Blaise Misztal).

Redzik Adam, Duda Roman, Mudryj Marian, Sroka Łukasz Tomasz, Wojtkiewicz-Rok Wanda, Wołczański Józef, Wróblewski Andrzej Kajetan, *Academia Militans*.

- Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie, ed. Adam Redzik, 2. Edition, Kraków: Wydawnictwo Wysoki Zamek 2017, pp. 1312.
- Redzik Adam, *Stanisław Starzyński (1853–1935) a rozwój polskiej nauki prawa konstytucyjnego*, Kraków: Wysoki Zamek 2012, pp. 324.
- Redzik Adam, *Wkład Rafała Lemkina w obrady V Konferencji Międzynarodowego Biura Unifikacji Prawa Karnego w Madrycie w 1933 roku*, (in:) *Polska-Hiszpania. Wczoraj i dziś. Studia poświęcone wybranym zagadnieniom z historii i współczesności*, red. J. Kudełko, C. Taracha, Lublin: Werset, 2012, p. 219–227.
- Redzik Adam, Kotliński Tomasz J., *Historia Adwokatury*, wyd. 3, Warszawa 2014, p. 225, 245, 295, 296, 392.
- Redzik Adam, Zeman Ihor, *Masters of Rafał Lemkin: Lwów school of law [in:] Civilians in contemporary armed conflicts: Rafał Lemkin's heritage*, red. nauk. Agnieszka Bieńczyk-Missala, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego 2017, s. 235-240
- Redzik Adam, *Rafał Lemkin (1900-1959) co-creator of international criminal law. Short biography*, Warsaw 2017.
- Redzik Adam, *Lemkin Rafał (1900-1959)*, [w:] *Słownik Biograficzny Adwokatów Polskich*, t. III, Warszawa 2018, s. 253-262.
- Redzik Adam, *Rafał Lemkin (1900-1959), Hersch Lauterpacht (1897-1960). O polskim wkładzie w rozwój dwóch koncepcji ochrony prawa człowieka w międzynarodowym prawie karnym*, „Państwo i Prawo” 2018, z. 11, s. 84-94.
- Redzik Adam, *Ten od „ludobójstwa”: Rafał Lemkin*, „Prawnik” – „Dziennik Gazeta Prawna” z 11 grudnia 2018 nr 240 (4890), s. D6-D7.
- Redzik Adam, *Raphael Lemkin (1900–1959): Father of the Genocide Convention* [in:] *The Faces of Human Rights*, Editor(s): Kasey McCall-Smith, Jan Wouters, Felipe Gómez Isa, Oxford: Hart Publishing 2019, s. 82-93.
- Redzik Adam, *Poczet Jurystów i Ekonomistów Polskich (2): Rafał Lemkin (1900-1959) – patron „Głosu Prawa” 2019, „Głos Prawa” 2019, nr 1 (3), s. 217-229.*
- Redzik Adam, *Profesor Ryszard Szawłowski (1929-2020). Karty z życia Lemkinologa. Wspomnienie*, „Głos Prawa” 2020, t. 3, nr 2 (6), poz. 37, s. 520-539.
- Redzik Adam, *Tęsknotą pisane... Noch i Marynka Chaima Nachmana Bialika w przekładzie Rafała Lemkina. Kartka z lwowskiego okresu życia twórcy terminu „genocyd”, „Rocznik Lwowski” 2020-2021, s. 205-221.*
- Rosenthal A. M., *A Man Called Lemkin*, “New York Times”, 18 października 1988, p. A31.
- Rotfeld Adam Daniel, *Rafał Lemkin (1900–1959). Twórca terminu i definicji prawnej: „zbrodnia ludobójstwa (genocyd)*, „PAU-za Akademicka” 2022, nr 614, s. 2-3.
- Sands Philippe, *Memory of Justice: The Unexpected Place of Lviv in International Law – A Personal History*, “Case Western Reserve Journal of International Law” 2011, Vol. 43.
- Sands Philippe, *Ku pamięci sprawiedliwości: nieoczekiwane miejsce Lwowa w prawie międzynarodowym*, “Palestra” 2012, no. 11–12, p. 11–27.
- Sands Philippe, *Est West Street: On the Origins of Genocide and Crimes against Humanity*, New York: A. A. Knopf 2016, ss. 430.
- Schaller D., Zimmerer J., *The Origins of Genocide: Raphael Lemkin as a Historian of Mass Violence*, London: Routledge 2009.

Szawłowski Ryszard, *Rafał Lemkin – twórca pojęcia „ludobójstwo” i główny architekt Konwencji z 9.XII.1948 (w czterdziestolecie śmierci)*, „Państwo i Prawo” 1999, z. 10, p. 74–86.

Szawłowski Ryszard, *Rafał Lemkin (1900–1959). Polski prawnik twórcą pojęcia „ludobójstwo”*, „Sprawy Międzynarodowe” 2005, no. 2, p. 103–138.

Szawłowski Ryszard, *Raphael Lemkin (1900–1959) – The Polish Lawyer Who Created the Concept of “Genocide”*, “The Polish Quarterly of International Affairs” 2005, no. 2, p. 98–133.

Szawłowski Ryszard, *Rafał Lemkin, warszawski adwokat (1934–1939), twórca pojęcia „genocyd” i główny architekt konwencji z 9 grudnia 1948 r. (“Konwencji Lemkina”)*. W 55-lecie śmierci, Warszawa: Redakcja “Palestry” 2015 (tamże także A. Redzik, Od redakcji, p. III–IV).

Szawłowski Ryszard, *Rafał Lemkin: polski prawnik, twórca pojęcia „genocyd” (ludobójstwo) oraz inicjator i główny architekt konwencji ONZ o genocydzie z 9 grudnia 1948. Biografia intelektualna*, Wydawnictwo Akademickie Sedno, Warszawa 2020, ss. 649.

Troebst Stefan, *Galicja a prawa człowieka = Galicia and human rights* [rozmawia Jakub Muchowski, z ang. przeł. Paweł Łopatka], [w:] „Herito: dziedzictwo, kultura, współczesność” 2015, no 4, p. 128–137.

Troebst Stefan, *Lemkin and Lauterpacht in Lemberg and Later: Pre- and Post-Holocaust Careers of Two East European International Lawyers* [2013] <http://www.iwm.at/transit/transit-online/lemkin-and-lauterpacht-in-lemburg-and-later-pre-and-post-holocaust-careers-of-two-east-european-international-lawyers/>

Weiss-Wendt Anton, *Zakładnik polityki. Rafał Lemkin o „sowieckim ludobójstwie”*, przekład z angielskiego J. Dołęga, “Polski Przegląd Dyplomatyczny” 2008, no. 3 (43).

Żukowski Przemysław M., *Krakowskie czasy studiów Rafała Lemkina*, “Dzieje Najnowsze” 2011, z. 1, p. 139–158.

Вайс-Вендт Антон, Рафаель Лемкін та популярний дискурс про геноцид <https://commons.com.ua/uk/rafael-lemkin-ta-formuvannya-diskursu-pro-genocid/>

Земан Ігор, *Наука міжнародного права у Львівському університеті: монографія*, Львів: ЛНУ імені Івана Франка 2015, ss. 320.

Редзiк Адам, Шлях Рафаеля Лемкіна до концепції геноциду - <http://ukrainepravo.com/scientific-thought/naukova-dumka/shlyakh-rafaelya-lemkina-do-kontseptsiyi-genotsydu/> [od 25.11.2018]

Сербин Роман, *Концепція злочину геноциду Рафаеля Лемкіна та його аналіз українського геноциду* [у книзі:] Рафаель Лемкін: *радянський геноцид в Україні* (стаття 28 мовами), Міжнародний благодійний Фонд «Україна 3000», в рамках програми «Уроки історії», редактор Роман Сербин, упорядник Олеся Стасюк, Київ: Майстерня книги 2009, 208 сторінок.